

DSPACE da Universidade de Santiago de Compostela

<http://dspace.usc.es/>

Instituto da Lingua Galega

M. Álvarez de la Granja (2003): “Fraseoloxía e estándar”, en M. Álvarez de la Granja / E. X. González Seoane (eds.): *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 147-161.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

<http://ilg.usc.es/>

FRASEOLOXÍA E ESTÁNDAR

María Álvarez de la Granja

Instituto da Lingua Galega. USC

No lexicón dunha lingua, a carón de unidades monoverbais (*casa, home, libro...*) encontramos un considerable número de expresións pluriverbais, gardadas como un todo na memoria (*libro de familia, mete-la zoca, ollo de boi, ás atoutiñadas...*). Malia a importancia cualitativa e cuantitativa deste tipo de unidades (termos compostos sintagmáticos e unidades fraseolóxicas), e malia o interese que despertaron nos últimos anos noutros campos da lingüística, o certo é que os traballos, prácticos e teóricos, sobre estandarización non lles prestan excesiva atención. No caso do galego, os planificadores do corpus, os encargados de elaborar un patrón léxico estándar, adoitan dedicar os seus esforzos ó establecemento dun repertorio de unidades monoverbais normativas, pero tenden a esquecer-las formas pluriverbais¹. Así, no *Vocabulario Ortográfico da Lingua Galega (VOLG)* só se lles dá entrada, en liñas xerais, a aquelas expresións pluriverbais –locucións adverbiais (*lav*), adxectivas (*la*), substantivas (*ls*), preposicionais (*lpp*) e conxuntivas (*lc*)– que conteñen palabras diacríticas ou elementos únicos (Zuluaga 1980: 102), isto é, termos que aparecen exclusivamente dentro de locucións, palabras inexistentes no discurso libre:

chou, ó *lav*
tocante a *lpp*
modus vivendi *ls*²

1 Xesús Ferro Ruibal (1992: 381) sinalaba no ano 1990 que “a aguda sensibilidade que temos ante o castelanismo léxico non ten eco no campo fraseolóxico. O galego estándar e boa parte da literatura galega actual non atenden abondo esta parte da lingua”. Coido que a afirmación segue sendo aplicable hoxe en día, aínda que se produciron innegables avances.

2 Na selección destas entradas séguense criterios etimolóxicos. Así, por exemplo, introdúcense locucións como *en balde* e *de balde*, malia que existe a entrada independente *balde*, porque a orixe dos substantivos das locucións difire da orixe desta última unidade monoverbal. Por outra

Esta precariedade ten unha importante repercusión nos traballos lexicográficos, que, como se sabe, adoitan apoiarse no *VOLG* á hora de levar a cabo a selección dos seus lemas. A falla dunha recolleita, sistemática e rigorosa, de expresións pluriverbais conduce á ausencia nas obras lexicográficas de moitas unidades do galego común ou de ampla extensión dialectal e, no sentido contrario, á inclusión de expresións de distribución diatópica reducida³. Por outra banda, a ausencia dunha peneira previa sobre as expresións empregadas polos falantes galegos leva a que o lexicógrafo (que non é, ou non ten que ser, un estandarizador) dea entrada a expresións altamente sospeitosas de seren interferencias do castelán.

Estes problemas pónense de manifesto, sobre todo, nos dicionarios de carácter xeral, que introducen as expresións pluriverbais como sublemas e para os que a fraseoloxía non adoita se-la información fundamental. Pola contra, os autores de dicionarios fraseolóxicos, como cabía agardar, adoitan levar a cabo unha selección máis coidada (en especial o *Diccionario fraseológico galego*, dirixido por Ramón Anxo Martínez Seixo⁴, e o máis recente *Diccionario Cumio de expresións e frases feitas castelán-galego* de Xosé Antonio Pena⁵). Con todo, en ámbolos casos dáse entrada a expresións de limitada extensión xeográfica (como os mesmos autores sinalan) e tamén a algunhas expresións de procedencia cando menos dubidosa.

Así pois, sería recomendable que, coas técnicas e procedementos axeitados, se levase a cabo unha planificación do corpus pluriverbal semellante á realizada no corpus monoverbal que servise de referencia para os lexicógrafos e fraseógrafos e para todos aqueles que precisan coñecer e utilizar un modelo de lingua estándar. Nestas páxinas presento unha breve reflexión, esencialmente teórica (e feita desde a visión de quen traballa en fraseoloxía e non en estandarización) sobre algunhas das tarefas que debe enfrontar quen pretenda levar a cabo a estandarización das unidades fraseolóxicas e sobre as peculiaridades destas expresións que se deben ter en conta á hora

banda, tamén se inclúen algunhas locucións que presentan unha forma flexionada dun adxectivo ou dun participio diferente da de masculino singular: *ás agachadas, en seguida, ás escuras...* Con todo, a selección destas formas non parece seguir un criterio rigoroso, pois faltan locucións como *de boas, polas boas, de malas, polas malas, ás claras...*

3 En principio, esta característica non ten por qué ser rexeitable, pero si se se revela como incoherente en relación cos criterios de introducción das unidades monoverbais dialectais no mesmo dicionario e se vai acompañada da ausencia de formas comúns a todo o galego.

4 Este dicionario só introduce expresións recollidas da oralidade polos membros do colectivo Manuel Leiras Pulpeiro. Ten 1263 entradas.

5 Esta obra, que contén un número de expresións galegas considerablemente superior ó anterior (cantidade que non se precisa), incorpora expresións tiradas sobre todo da oralidade e de repertorios e dicionarios.

de realizar tal tipo de traballo (ocupareime exclusivamente dos fraseoloxismos, aínda que algunhas das reflexións que se presentan son válidas tamén para os termos compostos sintagmáticos).

1. RECOLLEITA DE EXPRESIÓNS

En primeiro lugar, debe procederse á recolleita de formas pluriverbais a partir do baleirado de textos orais, textos escritos e repertorios de variado tipo⁶. Aínda que adoito se afirma que as unidades fraseolóxicas son especialmente características da lingua oral, da conversa, e que, en consecuencia, son máis numerosas en textos orais que en textos escritos, algúns estudos parecen demostrar que esta opinión é errónea, cando menos para o inglés (Moon 1998: 72) (os meus traballos de recolleita de locucións verbais galegas tamén desmenten esa visión tradicional). Unha cuestión distinta é o diferente proveito que o estandarizador poida tirar de textos orais e textos escritos (posto que é moi probable que moitas expresións galegas, de tradición oral, non aparecen nunca na escrita e que nos textos escritos, sobre todo xornalísticos, haxa unha porcentaxe maior de unidades fraseolóxicas de orixe castelá ca na lingua oral). Na medida do posible, e cos procedementos axeitados, debe procurarse caracteriza-las expresións de acordo coa súa extensión diatópica.

De por parte, non só deben recollerse as expresións máis “rechamantes”, máis coloridas, normalmente de carácter figurado, senón todas aquelas que están almacenadas como un todo na memoria, algunhas das cales, pola súa alta frecuencia no discurso e pola ausencia ou perda de figuración, pasan ás veces desapercibidas (*de nada, ter en conta, con todo, sen embargo, levar a cabo, cando menos...*). Ademais, coido que nese repertorio non poden quedar fóra os enunciados fraseolóxicos, isto é, as fórmulas (*jbo proveito!*) e os refráns (*en terra de lobos, ouvear coma todos*). Trátase de expresións definibles lingüisticamente, instrumentos da técnica do discurso dos que botamos man os falantes á hora de construírmo-los textos e que, consecuentemente, no que se refire á planificación lingüística (aínda que atendendo sempre, por suposto, ás súas peculiaridades) merecen un tratamento similar ó dispensado a unidades monoverbais como *casa, comer* ou *avó* e, con máis motivo, a fórmulas monoverbais como *jabur!* ou *jupa!*

6 No Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades estase levando a cabo unha recolleita deste tipo no proxecto dirixido polo profesor Xesús Ferro Ruibal.

Evidentemente, para levar a cabo unha recolleita sistemática e rigorosa é preciso que o planificador distinga perfectamente entre unidades fraseolóxicas e outras combinacións frecuentes⁷ (colocacións, clixés...), combinacións coas que ás veces se confunden (unha ollada ós dicionarios é abondo clarificadora a este respecto, *vid.* Álvarez de la Granja 1997).

2. A PENEIRA DO CORPUS NA PROCURA DE INTERFERENCIAS

Nun primeiro achegamento, rápido e pouco reflexivo, poderíase afirmar que a detección de interferencias no corpus conformado trala recolleita é especialmente doada. Dado que as unidades fraseolóxicas parecen estar constituídas maioritariamente por palabras galegas, por unidades monoverbais que funcionan fóra da expresión como unidades independentes, poderíase postular (esquecendo por un momento as palabras diacríticas) que “son unidades fraseolóxicas galegas da lingua estándar aquelas conformadas por palabras, por unidades monoverbais galegas estándares (e que estean inseridas, ademais, en estruturas gramaticais propias do galego estándar)”. Sen embargo, a realidade non é tan sinxela, e esencialmente por dous motivos:

(a) En primeiro lugar, o feito de que unha expresión estea constituída por palabras galegas non implica en absoluto que esa expresión sexa galega. Os exemplos que confirman esta afirmación son numerosos (cito algunhas unidades documentadas en textos galegos):

No seu defecto, insisto, os deputados socialistas optaron por *facen novelas*, unha práctica da que veñen abusando nos últimos meses (*O Correo Galego*, nº 1181, 10-5-1997, p. 2)⁸.

En canto a posibles pistas do criminal, *fiquei á lúa de Valencia* (B. Iglesias: *Miss Ourense*, p. 122).

Isabel Tocino acusou ós medios de comunicación de *mesturar ‘galgos e podengos’* ó tratar de confrontala ó alcalde Vázquez (*O Correo Galego*, nº 993, 1-10-1996, p. 16).

7 Chamo combinación frecuente á combinación que é máis frecuente do esperado tendo en conta exclusivamente os niveis de frecuencia dos elementos illados ou, máis comunmente, dalgún dos elementos illados, ou á combinación que é máis frecuente ca calquera outra combinación teoricamente posible que expresase a mesma noción.

8 Aquí e no sucesivo, os destacados dos exemplos son meus.

As expresións destacadas nos exemplos precedentes son *calcos* do castelán, unidades fraseolóxicas do castelán traducidas ó galego literalmente, palabra por palabra. Establecendo un paralelismo coas interferencias que encontramos nas unidades monoverbais, poderíamos dicir que son expresións equiparables a palabras como *conexo*, *parexa* ou *axuntamento*: unidades castelás revestidas de aparencia galega. A detección destes fraseoloxismos interferentes non sempre é doada e para levala a cabo cómpre botar man de procedementos semellantes ós empregados nas unidades monoverbais (presencia no galego oral, recurso a textos antigos e a outras linguas, en especial ó portugués), pero ademais, no caso de traballarmos con expresións figuradas, cómpre dedicar especial atención á etimoloxía, ó significado literal, pois este pode servir de pista para o recoñecemento das interferencias⁹. Nótese, por exemplo, que o significado literal da expresión *facen novelas* ‘tourearen xovencos’ non parece dar conta dun costume propio dos nenos de Galicia cando latan, cando faltan á clase, senón dunha tradición propia de zonas de Castela, Andalucía...¹⁰.

De acordo co exposto, e fronte ó que sinalaba ó comezo desta sección, o encargado da codificación léxica non pode limitarse a excluír do repertorio de expresións fraseolóxicas aquelas que conteñen algunha interferencia, dado que isto suporía aceptar para o estándar castelanismos revestidos de aparencia galega (e recollidos en textos galegos) como *facen novelas*, *ficar á lúa de Valencia* ou *mesturar galgos con podengos*. Pero existe ademais un segundo problema.

(b) Acabamos de ver cómo a presenza de palabras galegas nunha expresión non implica a súa consideración como unidade pluriverbal galega. Agora ben, e no sentido contrario, a presenza de formas castelás nunha expresión empregada en textos galegos tampouco implica *necesariamente* o seu carácter de interferencia rexeitable. Existen expresións galegas que conteñen unha interferencia do castelán no seu interior, un termo non admitido na lingua estándar pero propio da lingua coloquial. Trátase, como acabo de sinalar, de unidades fraseolóxicas *galegas* (fronte ás vistas no punto anterior) que foron conformadas sobre interferencias do castelán ou nas que se produciu, a posteriori, a substitución da forma galega pola castelá: *facen frente*, *estar de Dios*, *subir de tono*, *canta-las cuarenta*...

9 Repárese no paralelismo co recurso á gramática histórica, á etimoloxía, nas unidades monoverbais.

10 Para unha análise máis detallada *vid.* Álvarez de la Granja (no prelo).

Pro a Piolla, que é moi arriscada, *fixolle frente* e sacóu o corpo, toda moura e fuciñada como é, con pelos no bigote, poñéndose a berrar (E. Blanco-Amor: *A esmorga*, p. 79).

Estaba de Dios que non me deitaría aquila noite (A. Fole: *Obra galega completa*, p. 275).

A proba máis evidente da existencia de tal tipo de expresións, expresións *galegas* cunha interferencia no seu interior (e non calcos de expresións *castelás*), encontrámola naquelas unidades que non teñen equivalente castelán literal (e daquela, de orixe indiscutiblemente galega): *coma a calderilla* ('falso, traidor')¹¹; *de rapar e peinar* ('botado para diante, bravo, con moito xenio [dise sobre todo das mulleres]')¹²; *dendes que vén o cuco, fóra o pulpo*; *tirar co árbol* ('urinar')¹³, *polo San Martiño*, *trompos* ó camiño...

O planificador do corpus debe tomar unha decisión sobre o carácter de expresións como as sinaladas desde o punto de vista da lingua estándar. Se nalgúns casos a substitución da interferencia pola unidade monoverbal estándar parece aceptable (*facer fronte*, *estar de Deus*, *subir de ton*, *tirar coa árbore*) noutros casos resulta problemática ou mesmo claramente inviable (**coma o miúdo*, ?*dendes que vén o cuco, fóra o polbo*, ?*polo San Martiño, buxainas* ó camiño). Repárese en que estamos tratando con expresións almacenadas nunha determinada forma na memoria, unha forma en principio difícil de alterar. A aceptabilidade da substitución parece estar relacionada con factores como a proximidade formal entre a palabra galega e a castelá, o alto grao de figuración da expresión¹⁴ e, por suposto, a inexistencia de recursos mnemotécnicos como a medida e a rima (nótese que ó substituír *pulpo* por *polbo* se perde a rima que *pulpo* mantiña con *cuco*). En calquera caso, sexa cal sexa a decisión dos planificadores ó respecto de unidades como as sinaladas (proceder á substitución, mante-la expresión coa interferencia do castelán ou desbotala para o estándar), estamos ante unha nova evidencia de que a peneira do repertorio de unidades fraseolóxicas, no que atinxe ás interferencias, non se pode limitar á exclusión das expresións que conteñen unha forma non estándar no seu interior.

11 Expresión e definición tirada de A. Requeixo (1994: 95).

12 Expresión tirada de M. Veiga Díaz (1996: 97). A definición adapteina a partir da súa explicación.

13 Expresión e significado tirados de E. Montero (1981: 233).

14 Canto máis "viva" estea unha figura, canta maior vinculación se establece no funcionamento da expresión entre o significado literal e o figurado, máis posibilidades parece haber de substitución.

3. PROPOSTAS PARA SUBSTITUÍ-LAS INTERFERENCIAS

Á hora de que o planificador ou o encargado de elaborar un dicionario bilingüe castelán-galego presente propostas para substituír unidades fraseolóxicas castelás por formas galegas, debe terse en conta que a maior parte dos fraseoloxismos teñen carácter figurado, isto é, son expresións de dúas caras, unha cara literal e unha cara idiomática (figurada). Aínda que cando introducímolas expresións no dicionario informamos do significado idiomático do mesmo xeito que se definisemos termos non figurados (*mete-lo zoco* ‘equivocarse, facer ou dicir algo que non se debía’¹⁵, *ve-la luz* ‘nacer’), diferentes investigacións parecen demostrar que o significado figurado non é equiparable ó non figurado, isto é, que o significado de *mete-lo zoco* ou de *ve-la luz* non é do mesmo tipo có que atopamos en palabras non figuradas como *equivocarse* ou *nacer*. Trátase dun significado construído na nosa mente tendo sempre presente a semántica literal, de xeito que, aínda que sexa moi difícil, mesmo imposible, dar conta deste feito nunha definición convencional, os significados de expresións figuradas presentan unha riqueza semántica, unha pluralidade de matices e unha expresividade moi superior á de formas non figuradas. Esta circunstancia fai recomendable que a forma galega proposta para substituír unha interferencia do castelán figurada teña tamén esa mesma característica (non parece ser relevante a coincidencia na forma, isto é, no carácter pluri/monoverbal das expresións castelá e galega).

Sen embargo, o planificador ou o lexicógrafo pode encontrarse con algunhas dificultades. En primeiro lugar, pode suceder que non haxa unha forma galega de carácter figurado equiparable semanticamente á castelá. Neste caso non parece quedar máis solución que propoñer unha forma non figurada ou simplemente renunciar á procura dunha forma lexicalizada que substitúa unha interferencia que, en realidade, non fixo máis que crear unha necesidade expresiva previamente inexistente no galego¹⁶. Pero tamén pode ocorrer que non exista unha forma do *galego común* (vixente e convivindo coa forma castelá ou desprazada por esta) para substituí-la interferencia, pero si un conxunto de expresións, de distribución limitada (propias dunha zona dialectal, de determinado ámbito de traballo...) de semántica idiomática equiparable á da expresión castelá. Á hora de proceder

15 Definición tirada do *Diccionario da lingua galega*.

16 Nótese que en boa parte dos casos, tal e como indicarei a seguir, tratamos con significados abstractos, en moitas ocasións altamente especializados e cun elevado grao de diverxencia de lingua a lingua. Deste xeito, é frecuente que non nos atopemos ante necesidades expresivas “inescusables”.

á selección dunha ou varias unidades deste tipo debe terse en conta unha serie de consideracións:

A figuración, cando menos no caso das unidades fraseolóxicas, é un recurso que funciona esencialmente para permiti-la comprensión de realidades abstractas a partir de realidades concretas. Pensemos en expresións como *saír dun souto e meterse noutro* ('empeorar [nunha situación], seguir igualmente mal'), *vir ó rego* ('atender a razóns'), *de dentes para fóra* ('sen sinceridade') ou *eu nese peto nin saco nin meto* ('dise para expresar que non nos metemos ou non opinamos nun asunto'), por citar só uns poucos exemplos representativos¹⁷. Nótese que se lexicalizan significados abstractos (por exemplo, o empeoramento dunha situación) a través da súa comparación con realidades concretas (a entrada e saída nun souto). O certo é que os fraseoloxismos serven maioritariamente para caracterizar relacións e propiedades psicolóxicas dos seres humanos (amor, felicidade, ignorancia, esaxeración...) mediante a súa comparación con feitos concretos.

Dentro do concreto, adoitamos tomar como modelo aquilo que nos é máis próximo (a mellor mostra deste feito é a preponderancia de fixación en unidades fraseolóxicas dos substantivos designadores de partes do corpo humano: *perde-la cabeza*, *botar unha man*, *poñe-lo dedo na chaga*, *lava-la cara...*). Pero esta tendencia á proximidade implica tamén, e isto é o que aquí interesa, que sexan moi frecuentes expresións, só empregadas por falantes de determinadas zonas xeográficas, que encerran, na semántica literal, contidos de carácter local: *traballar para Aldán* ('traballar (ou facer algo) sen recibir en troco un beneficio'), *ir a Vigo para ver Cangas* ('non lograr facer o que pensaba, ir en balde') (expresións empregadas na zona da Ría de Vigo), *pescar area de Porto* ('non pescar nada') (locución usada en Ribadeo; Porto é un topónimo desta localidade)¹⁸...

Por esa mesma tendencia á comparación co que está máis preto de nós, é tamén moi rica a fraseoloxía que toma como modelo realidades concretas vinculadas con determinados ámbitos de traballo e que adoita ser coñecida e empregada só por persoas relacionadas con eses ámbitos. Pensemos, por exemplo, na enorme cantidade de expresións que se vinculan coas tarefas do mar: *ter moito que remar* ('quedar moito por aprender'), *enlea-lo palanque* ('armar unha lea, facer algo mal'), *botar maraxes* ('dicir parvadas, falar por falar'), *peixe de pouca sonada* ('algo ou algúen de pouco valor')¹⁹...

17 Expresións e definicións tiradas do *Dicionario fraseolóxico galego*.

18 Expresións e definicións tiradas do *Dicionario fraseolóxico galego*.

19 Expresións e definicións tiradas de *Fraseoloxía do mar na Mariña luguesa* de Paco Rivas.

Na mesma liña, son tamén numerosas as unidades fraseolóxicas de vida efémera vinculadas con acontecementos, personaxes, programas de televisión... que durante un tempo están de plena actualidade, pero que logo son rapidamente esquecidos (e con eles, ó mesmo tempo ou se cadra un pouco máis tarde, as expresións correspondentes). Ferro Ruibal (1996: 66) menciona como expresións efémeras as combinacións *tranquilo coma Amancio* ou *máis mala que Ánxela*, que fan referencia respectivamente ó xogador de fútbol Amancio e á protagonista da serie Falcon Crest Ánxela Channing.

A primeira vista, e ante a hipotética ausencia dunha expresión do galego común equiparable semanticamente a un tamén hipotético castelanismo figurado de significado, por exemplo, ‘armar unha lea, facer algo mal’, non habería ningún problema en propoñer a expresión *enlea-lo palangre* para substituí-la interferencia. Trátase de buscar unha unidade fraseolóxica figurada que posúa ese valor semántico, e non parece ter especial relevancia o significado literal a través do cal se vehicula o dito contido. Sen embargo, a realidade non é tan sinxela.

As investigacións levadas a cabo sobre o funcionamento das unidades fraseolóxicas parecen demostrar que a comprensión da *motivación* dunha expresión figurada, isto é, a comprensión por parte dos falantes dunha lingua da relación entre o seu significado literal e figurado é un factor fundamental para que esa expresión triunfe, para que esa expresión se espalle e perdure²⁰. Así, por exemplo, Carneado Moré (1986: 43) sinala que “desaparecen los fraseologismos que han perdido su contenido etimológico, su forma interna” e Charaudeau (1973: 14) afirma que “bien souvent l'impossibilité de motiver une expression concourt à la disparition de celle-ci”. Trátase, por suposto, dunha tendencia, pois ningún pode negar, nin nega, que existan expresións realmente opacas (*¡manda truco!*). Trazos como a frecuencia e a familiaridade das expresións cando aínda se percibe a motivación inflúen indubidablemente na súa permanencia ou desaparición cando a motivación deixa de existir. As características fónicas (rima, repeticións...) poden xogar igualmente un papel importante e por suposto, tamén o azar: “Ce n'est évi-

20 Unha proba da necesidade de percibi-lo vínculo entre o significado literal e o figurado é a tendencia a buscar novas motivacións (remotivacións ou falsas etimoloxías) cando a orixinaria, por calquera circunstancia, xa non se percibe. Así, por exemplo, ó solicitar a un falante que me explicase a motivación da expresión *meterse en camisas de once varas*, respondeu que sempre imaxinara a unha persoa metida dentro dunha selva de canas (de varas), como as da casa da súa avoa (etimoloxicamente *vara* designaba nesta unidade fraseolóxica unha medida de lonxitude xa non empregada nos nosos días). As remotivacións conducen ás veces a variacións formais: dúas informantes empregaban o verbo *varear* no canto de *marear*, descoñecido para elas, na expresión *coñece-la agulla de marear*.

demment que par hasard que des locutions démotivées ont vécu pendant des siècles et sont employées aujourd'hui quotidiennement [...] alors que d'autres, claires et expressives, n'ont pas vécu" (Rey 1971: 836).

De calquera xeito, se o planificador se ve na obriga de escoller unha forma de distribución restrinxida para substituír unha interferencia, parece evidente que terá máis posibilidades de éxito se selecciona unha expresión transparente, o que implica evitar unidades fraseolóxicas que encerran motivacións (vinculacións entre significado literal e figurado) só comprensibles por membros dunha determinada zona xeográfica (*pescar area de Porto*), dun determinado campo de traballo (*enlea-lo palangre*) ou dunha determinada franxa de idade (*tranquilo coma Amancio*).

4. AS VARIANTES

Como sinala Antón Santamarina (1995: 84), o planificador non só debe "recoller, o máis exhaustivamente posible, o léxico patrimonial galego, popular e literario", senón que tamén debe "proceder a unha selección de variantes no caso daqueles conceptos que teñen denominacións múltiples". Trátase normalmente de variantes con distribución diatópica e que en boa parte dos casos son resultado de evolucións fonéticas diverxentes a partir dun mesmo étimo (ou ben de étimos emparentados): *fento / feito, ameneiro / amieiro, bido / bidueiro*... ¿Que sucede nas unidades fraseolóxicas? A complexidade destas expresións, derivada da súa pluriverbalidade e do carácter figurado de boa parte delas, implica de súa vez a complexidade do concepto "variante", en comparanza coa situación que atopamos nas unidades monoverbais. Debemos distinguir dous tipos de variantes:

(a) Por unha banda, existen variantes que se opoñen pola presenza de palabras que mostran a mesma oposición individualmente. Así, se *amieiro* se diferencia de *ameneiro* por pertenceren a distintas zonas xeográficas, *cabeza de amieiro* ('persoa ignorante') oponse a *cabeza de ameneiro* polo mesmo motivo, e a escolla da forma estándar debe seguir idénticos criterios ós que funcionan nas unidades monoverbais. Se *amieiro* se selecciona como a forma básica (cando menos así parece facelo o *Diccionario da Real Academia Galega*, aínda que non o *VOLG*), resulta evidente que *cabeza de amieiro* debe te-la mesma consideración.

(b) En segundo lugar existen parellas, tríos... de expresións que tamén se asemellan e se opoñen formalmente, pero que non mostran esa mesma oposición a través dos seus compoñentes considerados individualmente. Pénse-se, por exemplo, nun trío de expresións do tipo de *bota-la lingua a pacer / bota-la lingua ó sol / bota-la lingua ó orballo* 'conta-lo que se debe calar, fa-

lar de máis'²¹. Nótese que os elementos diverxentes, *pacer / sol / orballo*, tomados independentemente, non son variantes, fronte ó que ocorría cos compoñentes *amieiro / ameneiro* de *cabeza de amieiro / cabeza de ameneiro*.

Compárese o trío de expresións (*bota-la lingua a pacer / bota-la lingua ó sol / bota-la lingua ó orballo*) con, por exemplo, *non facer branca / non dar pancada* ('non facer nada, non traballar'). Tanto os compoñentes do trío como os da parella posúen un mesmo significado idiomático, figurado, pero existe unha diferenza entre ámbolos casos. As expresións *bota-la lingua a pacer / bota-la lingua ó sol / bota-la lingua ó orballo* están próximas no seu significado literal, e precisamente esta última característica lévanos a ver nelas algo máis, ou algo distinto, á simple sinonimia, á simple coincidencia de significados. Pola contra, aínda que *non facer branca / non dar pancada* comparten o mesmo significado figurado, o afastamento existente entre os seus significados literais nos fai consideralas simplemente como expresións sinónimas. Cada unha das expresións do trío arriba presentado é interpretada como realización, como *variante* de algo común. Ese algo común é unha figura subxacente semellante (a idea de saca-la lingua fóra do lugar no que se encontra "gardada"), semellanza que se reflicte, como sinalaba anteriormente, na proximidade dos significados literais. En realidade, e como se pode deducir do exposto, o requisito para podermos falar de variantes non é a proximidade formal senón a proximidade semántica (dos significados literais), aínda que normalmente esta última vai acompañada da primeira²². Outros exemplos de variantes fraseolóxicas sinonímicas témolos en *mete-lo zoco / mete-la zoca / mete-la pata; non ir por aí a auga ó río / non ir por aí a auga ó rego; ir cos da feira e volver cos do mercado / ir cos da feira e volver cos da festa; non cabe-lo corazón no peito / saí-lo corazón do peito; patadas de burro non chegan ó ceo / orneadas de burro non chegan ó ceo...*

O planificador debe ser consciente da existencia destas variantes, que non parecen ter correlato nas unidades monoverbais, e debe adoptar un criterio á hora de levar a cabo a selección para o estándar. As distintas variantes poden convivir na mente dos falantes ou poden ter diferente distribución dialectal, ou, se cadra, idiolectal. No caso de que convivan unha variante estendida por toda Galicia e unha ou máis variantes propias só de determinadas zonas xeográficas, parece evidente que cómpre selecciona-la forma común a todo o territorio. Se non existe unha variante común, en principio deben seguirse os mesmos criterios que regulan a escolla nas unidades mo-

21 Definición tirada do *Dicionario fraseolóxico galego*.

22 Pero non sempre. *Baixa-lo lombo* e *dobra-las costas* son variantes e non comparten ningún compoñente léxico.

noverbais (preponderancia demográfica, tradición literaria...), aínda que sería recomendable atender ás consideracións formuladas anteriormente relativas á motivación.

Se non existe distribución diatópica ou idiolectal, isto é, se as diferentes expresións poden aparecer en boca dun mesmo falante (ás veces con diferente distribución diafásica), parece necesario seleccionar para o estándar o conxunto de variantes (*meter o {nariz / fociño}; {sacar / quitar / apartar} do medio; {baixar / agachar / dobrar} o {lombo / as costas}; {partir / romper / esgazar} o corazón*). Nestes casos é probable que exista unha forma básica almacenada na memoria e que as restantes formas resulten de reelaboracións da imaxe subxacente a esa forma básica, pero, dado que é moi difícil descubrir cál é esta, e mesmo pode variar de falante a falante, parece necesario dar conta de toda a posible gama de variantes (ou, cando menos, das máis frecuentes).

5. CABO

Afirmase con moita frecuencia que as unidades fraseolóxicas encerran o máis idiosincrásico das linguas, o máis enxebre e diferencial do auténtico ser das culturas que vehiculan, aínda que non sempre se dan razóns que apoién esta afirmación. ¿É isto un simple tópico sen xustificación? Coido que realmente existen motivos para sosteñer tal opinión:

Por unha banda, os refráns son unidades fraseolóxicas portadoras de “verdades” atemporais transmitidas e sustentadas polas diferentes culturas, verdades de maior ou menor transcendencia (*en terra de lobos, ouvear coma todos; costureira sen dedal cose pouco e cose mal*), verdades para ben e tamén para mal (*a muller, a escopeta e o cabalo, non prestalo*). A análise dos refráns dunha lingua mostra cáles son esas “verdades” transmitidas a través dos pobos e a análise das diverxencias entre as diferentes linguas serve para pór de relevo a idiosincrasia de cada cultura.

En segundo lugar, e algúns refráns, presentan fixación situacional. Trátase de expresións que se enuncian en situacións que as diferentes culturas, polos motivos que sexan, consideran especialmente relevantes, merecentes dunha marca distintiva (a propia fórmula ou refrán). No galego existe unha fórmula que se debe enunciar cando encontramos a alguén comendo (*¡bo proveito!*) ou cando vemos a alguén pola mañá e por primeira vez no día (*¡bos días!*). Non ten por qué haber unha compoñente de “obligatoriedade” (canto ó mantemento das regras de harmonía social). Tamén existen fórmulas que se enuncian cando se produce un silencio nunha conversa (*pasou un anxo*), cando alguén esaxera (*a lúa está no couce*), cando alguén

acerta por casualidade (*o meu can pillou unha mosca*)... O coñecemento das situacións que dalgún modo a sociedade “tipifica” a través da súa asociación cun enunciado determinado (fórmula ou refrán) serve para pór de relevo as particularidades desa sociedade, sobre todo se establecémo-la súa comparación coas situacións tipificadas noutras linguas e noutras culturas.

En terceiro lugar, debe terse en conta que as locucións (unidades pluri-verbais sen carácter de enunciado que funcionan como verbos, substantivos, adxectivos...) son portadoras, en boa parte dos casos, de contidos especialmente ricos, cheos de matices, sorprendentes moitas veces pola súa alta especialización semántica (*matar cun tiro dúas lebres* ‘arranxar ó mesmo tempo dous problemas’; *lembrarse de Santa Bárbara cando arrola o trono* ‘lembrarse de lle procurar solución ao mal cando este acontece, cando xa é tarde’²³). De seguro que a maior parte, se non tódalas linguas, posúen un verbo que significa ‘arranxar’ e outro que significa ‘lembrarse’, pero serán moitas menos as que posúan expresións lexicalizadas equivalentes semanticamente ás dúas locucións que acabo de presentar. Sen afirmar, por suposto, que non existan diverxencias, e moitas, entre os contidos lexicalizados nas diferentes linguas a través de unidades monoverbais, o certo é que moi probablemente (e preguntémoselles se non ós tradutores), as diferencias son maiores nos contidos lexicalizados a través de unidades pluriverbais, pola mesma especialización semántica que caracteriza unha boa parte delas. En consecuencia, a análise dos significados vehiculados a través de locucións e a comparación entre as distintas linguas poden ser especialmente productivas se o que queremos é coñecer as peculiaridades das linguas e, xa que logo, das culturas por elas transmitidas.

Finalmente, non podemos esquecer que, como indiquei en máis dunha ocasión, unha boa parte das unidades fraseolóxicas ten carácter figurado. Neste caso, non só resulta de interese estudialos contidos lexicalizados, isto é, os contidos figurados, normalmente abstractos, senón tamén os contidos, adoito concretos, que serven para levar a cabo esa lexicalización. Así, por exemplo, o emprego da comparación cun *can* para ponderala fealdade (*feo coma un can*) ou a delgadeza (*delgado coma un can*) pode ser especialmente revelador da concepción que os galegos temos deste animal, unha concepción de seguro non compartida por tódalas linguas e culturas²⁴.

Así pois, a fraseoloxía dunha lingua en proceso de elaboración, pola súa riqueza cuantitativa e, como acabamos de ver, *cualitativa*, é un ben que merece e necesita especial atención. Cada vez son máis numerosos os calcos do

23 Expresións e definicións tiradas do *Dicionario fraseolóxico galego*.

24 *Vid.* Ferro Ruibal (1996), en especial o capítulo I “A lingua. Espello do pobo”.

castelán que substitúen expresións galegas e é tempo de que se leve a cabo un proceso de planificación que atenda ás súas peculiaridades e que axude a manter e enriquece-lo noso tesouro fraseolóxico.

BIBLIOGRAFÍA

1. Fontes primarias

- Blanco-Amor, E. (1970): *A esmorga*. Vigo: Galaxia (1ª ed. Buenos Aires: Cita-
nia, 1959).
- Fole, A. (1997): *Obra galega completa*. Vigo: Galaxia.
- García, C. / M. González González (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Aca-
demia Galega*. A Coruña / Vigo: Real Academia Galega / Xerais / Galaxia.
- Iglesias, B. (1994): *Miss Ourense*. Vigo: Galaxia.
- Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega [1989]: *Vocabulario orto-
gráfico da lingua galega*. Santiago.
- Martínez Seixo, R. A. (dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego*. Vigo: A
Nosa Terra.
- Montero, E. (1981): *El eufemismo en Galicia. (Su comparación con otras
áreas romances)*. Anexo 17 de *Verba*. Santiago: Universidade.
- Pena, X. A. (2001): *Diccionario Cumio de expresións e frases feitas castelán-
galego*. Vigo: Edicións do Cumio.
- Requeixo, A. (1994): “Sobre fraseoloxía galega: algunhas mostras da área
mindoniense”, *Cadernos de lingua* 9, 89-110.
- Rivas, P. (2000): *Fraseoloxía do mar na Mariña luguesa (Cadernos de Fra-
seoloxía Galega 1)*. Santiago: Xunta de Galicia.
- Veiga Díaz, M. (1996): “Pequena contribución á fraseoloxía galega”, *Cader-
nos de lingua* 14, 85-100.
- Xove Ferreiro, X. (coord.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Oبرا-
doiro.

2. Fontes secundarias

- Álvarez de la Granja, M. (1997): “As expresións fixas nos dicionarios gale-
gos”, *Cadernos de lingua* 15, 71-95.
- Álvarez de la Granja, M. (no prelo): “As interferencias na fraseoloxía”, en *Ac-
tas do I Simposio Internacional sobre o Bilingüismo*. Vigo: Universidade.

- Carneado Moré, Z. (1986): "Consideraciones sobre fraseografía", en Z. Carneado Moré / A. M. Tristá: *Estudios de fraseología*. La Habana: Academia, 39-46.
- Charaudeau, P. (1973): "Procédure d'analyse lexico-sémantique sur un corpus donné: 'oeil' (I)", *Cahiers de lexicologie* 23, 3-34.
- Ferro Ruibal, X. (1992): "A planificación do corpus no galego", en *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega*. [Santiago]: Xunta de Galicia, 375-382.
- Ferro Ruibal, X. (1996): *Cadaquén fala coma quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Moon, R. (1998): *Fixed expressions and idioms in English. A corpus-based approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Rey, A. (1971): "Structure sémantique des locutions françaises", en M. Boudreault / F. Möhren (eds.): *Actes du XIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*. Vol. 1. Québec: Les Presses de l'Université Laval, 831-841.
- Santamarina, A. (1995): "Norma e estándar", en H. Monteagudo (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 53-98.
- Zuluaga, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.